

O kategoriach żywotności w języku polskim

Sergei Berndt, Poczdam

1. Wstęp
  2. Paradygmat polskich rzeczowników
  3. Żywotność a nieżywotność, podkategorie w języku polskim
  4. Odbieranie żywotności męskich osobowych rzeczowników
  5. Zderzenie nieżywotnych i żywotnych rzeczowników w męskiej żywotnej kategorii, czyli konstrukcja z Akk- Gen.
  6. Próba wyjaśnienia tego zjawiska
  7. Kategoria jednostkowości – zbiorowości
-

1. Wstęp

Kategorie żywotności występują we wszystkich językach słowiańskich, chociaż są one realizowane w różnych stopniach. Tematem tego referatu będzie kategoria żywotności męskich rzeczowników polskiego języka. Kategoria ta w języku polskim stała się ciekawym przedmiotem rozważań. Jej problematyka polega na tym, że coraz więcej rzeczowników rodzaju męskiego, które ze swej natury są nieżywotne, przechodzi w kategorię rzeczowników żywotnych.

2. Paradygmat polskich rzeczowników

Tak jak w innych językach słowiańskich, w języku polskim rozróżnia się także trzy rodzaje rzeczowników: męski, żeński i nijaki. Dodatkowo w języku polskim istnieją trzy podkategorie w zakresie żywotności.

Rzeczowniki żeńskie i nijakie mają zwykle wygłosy na samogłoskach: (*a-fem*), (*o, e-neutr*). W żeńskiej grupie istnieją również rzeczowniki, które kończą się na spółgłoskę: *mieść, sieć*. Rzeczowniki abstrakcyjne kończą się na *-ość* (*wolność, niepodległość* i także *tożsamość*).

Wszystkie rzeczowniki kończące się na (*-um*) są nijakie.

Męskie rzeczowniki kończą się na spółgłoskę (oprócz: *dentysta, maszynista* itd.)

Sierota i *dziecko* obejmują obie płci: żeńską i męską.

3. Żywotność a nieżywotność, podkategorie w języku polskim

Nominativ: (mianownik)	<i>kto?</i> (żywotne) / <i>co?</i> (nieżywotne)
Genitiv: (dopełniacz)	<i>kogo?</i> / <i>czego?</i>
Dativ: (celownik)	<i>komu?</i> / <i>czemu?</i>
Akkusativ: (biernik)	<i>kogo?</i> / <i>co?</i>
Instrumental (nadrzędnik)	<i>z kim?</i> / <i>z czym?</i>
Lokativ: (miejscownik)	<i>o kim?</i> / <i>o czym?</i>
Vokativ: (wołacz)	<i>kto!</i> / <i>co!</i>

Najbardziej interesuje nas przypadek *kogo?/ co?*, ponieważ rzeczowniki męskie w Akkusativie klasyfikuje się na żywotne i nieżywotne.

W rodzaju żeńskim i nijakim w miejscu dopełnienia (Objekt) nie występuje rozróżnienie na te kategorie.

Moja babcia ma nową windę. (Akkusativ) (*winda* – nieżywotna) [**Co** ma babcia?]
Znasz moją starszą siostrę. (Akkusativ) (*siostra* - żywotna) [**Kogo** znasz?]

Opozycja *kogo?/ co ?* rzadko występuje w rodzaju nijakim.

Kogo mam umyć?
Umyj dziecko!

(Akkusativ)! (*dziecko* - żywotne)

Co naprawiłeś?
Naprawiłem to krzesło.

(Akkusativ) (*krzesło* - nieżywotne)

Rzeczowniki męskie osobowe i męskie żywotne różnią się od nieżywotnych w Akk l. poj.

Co kupiłeś?
Kupiłem nowy samochód.

(*samochód* względem semantyki nieżywotny,
wzgl. morfologii nieżywotny,
Akkusativ - Nominativ)

O kategoriach żywotności w języku polskim

Co (kogo) masz?
Mam dobrego psa.

(*pies* wzgl. semantyki żywotny,
wzgl. morfologii żywotny,
Akkusativ - Genitiv)

Kogo wczoraj poznałeś?
Poznałem dobrego lekarza.

(*lekarz* wzgl. semantyki męsko- osob.,
wzgl. morfologii żywotny,
Akkusativ - Genitiv)

Wniosek: końcówka *-a* w żywotnych i nieżywotnych rzeczowników, końcówka *-u* dla nieżywotnych (oprócz archaicznego wołu)¹

Jego używa się tylko z męskimi osobowymi rzeczownikami.

[+męsko- osobowy] - *Dlaczego pozdrowiłeś ode mnie Anne, a nie Piotra?*
- *No jakże, pozdrowiłem przecież jego, a nie ją.*

[-] - *Dlaczego wymyłeś swoją filiżankę, a nie mój kubek?*
- * *No jakże, wymyłem przecież jego, a nie ją.*

(w tym przypadku tylko dopuszczalne jest:
wymyłem kubek, twój kubek, ten kubek)²

Opozycja między męskimi-osobowymi rzeczownikami i wszystkimi innymi formami.

Ci czterej leniwi uczniowie spali na ławkach.
Oni mało robili.

vs:

Te cztery pilne dziewczyny uczyły się dużo.
Te psy niestety są brudne.
Trzy samochody stały w korku.
One trzy dni tam stały

¹ zob. Mindak,1990:40

² zob. Mindak,1990:47

W Akusativie l. mn. używa się końcówki z Gen. l. mn.

*Widzę trz**ech** chłopak**ów**.*

vs.

Mam dwa samochody

Wczoraj słyszałem cztery wilki.

Obejmuje to wszystkie zaimki i przymiotniki liczby.

*Znasz tych leniw**ych**, czter**ech** idiot**ów**?*

W przypadku liczb 2-4 można nawet wybierać pomiędzy Nom.-l.mn. i Gen.-l. mn.

*Dwaj, trz**ej** lub czter**ej** chłopcy upi**li** się.*

vs.

*Dw**óch**, trz**ech** lub czter**ech** chłopc**ów** upi**ło** się.*

Jeżeli podmiot jest w Gen.-l. mn., czasownik przyjmuje formę neutralną w czasie przeszłym.³

W męskich kategoriach mamy następujące opozycje:

Nom. l.poj: *nieżywotny, żywotny, męsko- osobony*

Nom. l.mn: *nieżywotny, vs. męsko- osobony*
żywotny

Akk. l.poj: *nieżywotny (Gen-Nom) vs. żywotny, męsko- osobony*
(Gen-Akk)

Akk. l.mn: *nieżywotny (Gen-Nom) vs. męsko- osobony (Gen-Akk)*
żywotny

4. Odbieranie żywotności męskich osobowych rzeczowników

W różnych przypadkach można odebrać żywotność.

Te głupie chuligany zniszczyły ten przystanek! (pejorativ)

vs.

Ci głupi chuligani zniszczyli ten przystanek!

Mimo to w Akk. l.mn. wszystko pozostaje bez zmian.

*Widziałem tych głupich chuligan**ów**.*⁴

³ zob. Zieniukowa, 1981:56

⁴ zob. Mindak, 1990:38

O kategoriach żywotności w języku polskim

Do tej grupy należą m.in.:

<i>studenty</i>	vs.	<i>studenci</i>
<i>profesory</i>	vs.	<i>profesorzy</i>
<i>kaleki</i>	vs.	<i>kalecy</i>
<i>psubraty</i>	vs.	<i>psubracia</i>
<i>dzikusy</i>	vs.	<i>dzikusci</i>
<i>pijaki</i>	vs.	<i>pijacy</i>

Jednak takie rzeczowniki jak:

<i>chamy</i>	vs.	Ø
<i>sieroty</i>	vs.	Ø
<i>snoby</i>	vs.	Ø

występują wyłącznie w pejoratywnej formie.⁵

5. Zderzenie nieżywotnych i żywotnych rzeczowników w męskiej żywotnej kategorii, czyli konstrukcja z Akk- Gen.

Na pierwszy rzut oka kategoria męska żywotna obejmuje wszystkie żywotne rzeczowniki, które nie znajdują się w kategorii męskiej - osobowej. Pod względem semantyki, kategoria ta sprawia największe trudności. Nie tylko bogowie, zwierzęta i rzeczowniki, które pochodzą od żywych postaci (*np. wilka, lisa, kota, Zeusa, elfa, idola, trupa*), ale także nieżywotne rzeczowniki znajdują się w tej kategorii, jak *np.*:⁶

tańce, (*tańczyć mazura, walca, poloneza, charlestona*),
grzyby (*znać rydza, maślaka*),
marki i typy samochodowe, samolotowe, bronie itd. (*mieć fiata, mercedesa, jelicza, widzieć Boeinga, mieć kataszynikowa, widziałeś Cityrunnera* [nowy tramwaj w Łodzi]),
sporty, gry (*grać w brydża, golfa*), (*mieć asa, króla*),
waluty (*dostać dolara, marka, szylinga*),
papierosy (*mieć papierosa, peta, sporta, lighta*),
alkohol (*pić szampana*),
owoce (*zjeść banana*),
choroby (*mieć raka, Alzheiheimera*)

W pewnym sensie lista ta obejmuje różne rzeczowniki, które należą do żywotnej kategorii, ale niestety nie ma reguły, która to wszystko tłumaczy. W tych przypadkach semantyka koliduje z morfologią.

A: „Dostałem SMS'a.“

B: „Tak? Od kogo?“

⁵ zob. Kosta, 2002:12

⁶ zob. Kosta 2002:6 [Bogusławski 1986:159], Holvoet, 1991:113, Kotyczka, 1993:24

Ale! *Wysłałem faks, telegram o dwunastej.*

Jeszcze jeden przykład.

Wysłałem e-mail' a o dwunastej.

Ale! *Wysłałem list o dwunastej.*

Rzeczowniki *sms* i *email* są bardziej nowoczesne i są częściej stosowane niż telegram, faks albo list. Używanie rzeczownika *sms* i *email* w formie Akk - Gen jest coraz częściej spotykane wśród społeczeństwa. Kiedyś dostęp do takich urządzeń jak faks był ograniczony. Przecież nie każdy miał faks w domu.

Inny przykład to *golf*, który w języku polskim ma różne znaczenia. Używany w formie Akk – Gen oznacza samochód. Z kolei w formie Akk – Nom oznacza sweter.

(Akkusativ - Nominativ) vs. (Akkusativ - Genitiv)

Dostałem golf od Świętego Mikołaja. vs. *Dostałem Golfa od Świętego Mikołaja.*

Pan Bond lubi grać w golfa.

Inne przykłady to *laptop* i *komputer*.

Pan Bond ma nowego Laptopa.

vs.

Pan Berndt ma stary Komputer.

6. Próba wyjaśnienia tego zjawiska

Istnieją dwie koncepcje wyjaśnienia tego zjawiska. Pierwszą z nich jest rozszerzenie Genitivu. Polega ona na tym, że forma dopełniacza partytywnego *Genitivus Partitivus* pełni funkcję biernika Akk.⁷

Czasowniki takie jak *dać*, *pożyczyć* i *nalewać*, używane w odpowiednim kontekście, popierają tę tezę. Np. *Daj mi chleba!*

Jednakże konstrukcja ta obejmuje wszystkie rodzaje, np.: *mleko*, *piwo*, *wino*, *masto*, *cukier*, *pieniądze*, *woda*, *wódka*.

Należy zauważyć, że wszystkie te rzeczowniki są niepoliczalne.

Na przykład:

Beczka piva.   *Nalej mi piva z beczki!*

Koncepcja ta miałaby sens, gdyby można ją stosować we wszystkich rodzajach. Poza tym zaprzecza to teorii żywotności męskich rzeczowników wynikającej z ich indywidualizacji.

---

⁷ zob. Holvoet, 1991:114

Morfologiczny Punkt Widzenia	[Semantyczny Punkt Widzenia]
męsko - osobowy	[mężczyzna]
męski – żywotny	[żyjący]
<i>męski - pseudożywotny</i> [semantycznie. nieżyjący]	
męski – nieżywotny	[semantycznie nieżyjący]

Rzeczowniki męskie pseudożywotne nie mogą być stosowane ze wszystkimi czasownikami, ponieważ czasowniki te związane są z żywymi podmiotami.

Zabić wilka. vs. *Zabić fiata.**

Dotyczy to również czasowników, których znaczenie związane jest z działaniami fizycznymi i psychologicznymi.

The predicates that are associated with the Genitiv. – Acc. Case of the new kind are restricted to the class of predicates semantically represented as verbs of physical or mental perceptions, adress, donation or other physical or psychical activities and actions that exclude the teta role Patient. (e.g. to buy, to give, to take, to drink, to order, to eat, to damage)⁹

Rzeczowniki pseudożywotne nie występują jako podmiot w zdaniach, które opisują wyłącznie czynności istot żywych:

Widzę fiata. vs. *Fiat mnie widzi.**
Widzę psa. vs. *Pies mnie widzi.*

7. Kategoria jednostkowości - zbiorowości

W gwarach polskich istnieje tendencja ożywiania coraz większej liczby rzeczowników. Marek Kucala w swoim artykule *Zanikanie kategorii żywotności - nieżywotności w jednej z gwar polskich* opisał gwarę ze wsi Wiciorek z powiatu Myślenice, w której wyłącznie określenia abstrakcyjne zachowały formę Akk – Nom, np. *wieczór, czas, las, zima, wiatr, strajk*.¹⁰ W pozostałych przypadkach tworzy się formą Akk – Gen., np. „*Widzę dębu*“

⁹ zob. Kosta, 2002:19

¹⁰ zob. Kucala, 2000:311

O kategoriach żywotności w języku polskim

Na tej podstawie Kucala proponuje wyodrębnienie nowej kategorii.

„W omawianej gwarze kategoria żywotności dziś już prawie nie istnieje, zastąpiona przez inną szerszą kategorię językową, którą by można nazwać kategorią wyodrębnionej jednostkowości”¹¹

Oba schematy przedstawiają porównanie męskich subkategorii:

(męskoosobowy), (męski - żywotny, - pseudożywotny) vs. (męski nieżywotny)

lub:

(męski jednostkowy) vs. (męski zbiorowy)

Przyszłość na pewno pokaże z jakim wzorem się lepiej pracuje, i lepiej odpowiada z rzeczywistość języka polskiego, chociaż dużo wskazuje na to, że dla języka potocznego kategorie żywotności w semantycznym sensie tracą swoje znaczenia.

Zakończenie

W pewnym sensie można powiedzieć, że w języku polskim zmienia się wyobrażenie kategorii żywotności. Aktualny stan języka, wskazuje na to, że ta kategoria traci swoje znaczenie. Coraz więcej rzeczowników z nieżywotnej kategorii znajduje się w żywotnej kategorii. Można z pewnością powiedzieć, że ten proces językowy wynika z potrzeby rozróżnienia między agensem i pacjensem, kiedy brakuje szyku zdania i syntax nie jest w stanie pełnić tej roli.

W związku z tym powstaje pewien problem w szczegółowym zdefiniowaniu tych różnych kategorii, ponieważ coraz częściej morfologia odbiega w swoim znaczeniu od semantyki danego rzeczownika. Zaleca się czujnie obserwować te kategorie, bo istnieje możliwość, że cały ten układ kategorii żywotności zmienia się w swoim charakterze, znaczeniu i traktowaniu przez mówców języka polskiego. To zjawisko prawdopodobnie w przyszłości spowoduje przełom w kategoriach żywotnych.

---

¹¹ zob. Kucala, 2000:313

Bibliografia

- Anusiewicz Janusz, Skawiński Jacek: „Słownik polszczyzny potocznej” Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa- Wrocław: 1996
- Corbett Greville: „Gender”, Cambridge [u.a.] 1991
- Holvoet Axel: „Transitivity and clause structure in Polish. A study in case marking” Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa: 1991
- Kosta Peter: “The new animacy category in Slavic languages: open questions of syntax, semantics and morphology”, Vortrag an der Universität Uppsala, 23.09.2002
- Kotyczka Josef: „Kurze polnische Sprachlehre”, Volk und Wissen, 5. Auflage, Berlin: 1993
- Kucala Marian: „Polszczyzna dawna i współczesna”, Kraków: 2000
- Mindak Jolanta: „Językowa kategoria żywotności w polszczyźnie i słowiańszczyźnie na tle innych języków świata. Próba ujęcia typologicznego“, Wrocław, Warszawa, Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk: 1990
- Zieniukowa Jadwiga: „Rodzaj męski osobowy we współczesnych językach zachodniosłowiańskich“, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk: 1981